

Милан ВЕСОВИЋ
научни саветник
Институт за савремену историју
Трг Марска и Енгелса 11, Београд

ИЛЕГАЛНА ШТАМПА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

АПСТРАКТ:

Комунистичка партија Југославије у раздобљу од 1921. до априлског рата 1941. била је забрањена, па је стога илегално издала, у земљи и иностранству, око 170 листова, часописа и билтена. Како је ова штампа имала значајну улогу за комуникацију са партијским организацијама и чланством, то су у њој објављивана разна партијска документа (резолуције, одлуке, директиве, упутства и сл.) и разматрана најзначајнија питања партијске политике. Отуда је она један од најважнијих историјских извора за историју Партије, за њене ставове према заједничкој држави, националном питању, аграрном проблему, тзв. великоспрском хегемонизму, револуцији и др. То је, заправо, и основни предмет овога рада.

Како је КПЈ од 1921. године била забрањена, југословенски комунисти су тајно, мимо закона и власти, од средине 20-их година почели да издају илегалну штампу. Од тада па до априла 1941. године, они су издавали и легалну и илегалну штампу. Од ове друге, илегалне, појавило се у том времену око 170 наслова.¹ Били су то листови, часописи и билтени, краћег или дужег трајања, а штампани су у земљи и иностранству. Центри партијског издаваштва ван земље били су у Бечу, Прагу, Паризу и Москви, а поједини листови су публиковани и у Белгији, Швајцарској, Немачкој, Италији и Шпанији. Иако су се поједини илегални листови јављали већ у 1921. години, трајнија партијска издавачка илегална делатност започиње почетком 1925. године појавом првог централног илегалног гласила „Комуниста”. Потом се издају „Срп и чекић”, „Класна борба”, „Млади болшевик”, „Пролетер”, „Млади лењинист”, разни билтени (ЦК КПЈ, ЦК СКОЈ-а) и многи други. Место и улога илегалне штампе у развоју и деловању комунистичког и револуционарног радничког покрета у Југославији и њен значај као историјског из-

¹ Више о илегалној штампи видети: Милан Весовић, *Илегална штампа КПЈ 1929-1941*, Београд, 1989.

вора најбоље се могу сагледати кроз анализу садржаје ове штампе. Треба претходно напоменути да је у појединим временским периодима илегална штампа била готово једино средство комуницирања међу партијским чланством, да је била спона између руководства и базе радничког покрета, да је била намењена за доношење инструкција и директива итд. Уз то, она није подлегла цензури, па се у њој могло обелоданити и оно што се у легалној штампи није смело. Стога је и њена улога била готово незамењива, а самим тим, растао је и њен значај као историјског врела. Кад се овоме дода да је у њој објављено доста партијских докумената, онда је разумљиво да се она умногоме може третирати и као примарни историјски извор.

Када је реч о садржају илегалне штампе, на првом месту треба рећи да је он био богат и разноврстан и да је, без обзира што је ова штампа имала уско усмерење, њена тематика била доста великог дијапазона. Но, природно је да је у њој доминирала партијска проблематика и да су и сва друга питања разматрана у њој била с класног становништва и с позиција револуционарне радничке партије која се бори за темељиту промену постојећег друштвеног стања. Кроз бројна партијска документа објављена у штампи и мноштво написа у којима су изражени партијски ставови о низу проблема (револуцији, савезницима радничке класе, националном и сељачком питању итд.), може се пратити развој Партије, осцилације и еволуције њених гледишта и др. Уско повезане с партијском проблематиком су и разна документа и чланци о раду и гледиштима Коминтерне и других међународних комунистичких организација, која су у великој мери утицала на деловање и становишта КПЈ и других револуционарних организација у Југославији. Ма колико да је ова тематика била концентрисана у централним партијским и скојевским гласилима, она је била доста заступљена и у покрајинским листовима, па и у органима нижих партијских форума.

Када је реч о партијској проблематици у илегалној штампи, треба истаћи да њоме нису захватана само крупна, стратешка питања, већ и доста, на први поглед, мањих пактичних проблема, као што су на пример: будност, дисциплина, конспирација, држање на суду итд. Путем штампе су организације и комунисти, дакле, добијали не само партијске одлуке и директиве о кључним питањима (организационом и националном питању, на пример); већ и упутства о раду ћелија, о раду на селу, са омладином, женама, војницима и о низу других чисто оперативних питања, али без којих би рад Партије био незамислив у строгим оквирима илегалности. У томе је, заправо, и била организациона улога илегалне штампе.

Критика унутрашње и спољне политике Краљевине Југославије била је стално присутна на страницама свих илегалних гласила. У бројним чланцима и коментарима раскринкаван је владајући режим и његова спољна и унутрашња политика, осуђивана шестојануарска диктатура, протестовано због гушења демократских слобода, изношени подаци о бруталним поступцима органа власти према комунистима и свим другим противницима режима, писано о прогонима, осудама, робијашницама итд. Положај радничке класе и сељаштва били су честа тема на страницама илегалне штампе, а писано је о српском хегемонизму, националном угњетавању, порезима, незапослености и др. Приказивани су и штрајкови и друге протестне акције радничке класе, даване смернице за њихово вођење, подстицана борба за промену постојећег стања итд.

У већини чланака и других прилога видна је била тежња да се говори језиком бројки и да се износе проверене чињенице. Таквим аргументованим начином писања постижан је и највећи ефекат.

Збивањима на светској политичкој сцени, а особито на Балкану и у Европи, посвећивана је знатна пажња. У више прилога писано је о појединим земљама и о

стању у неким комунистичким партијама, али једна од најчешћих тема илегалне штампе био је СССР. Готово да нема листа који није о њему писао, и то увек афирмативно. Све области друштвеног, политичког, привредног и културног живота приказиване су у најлепшем светлу: друштвено-политички систем је идеалан; привреда — изузетног просперитета; спољна политика — праведна, ослободилачка, заштитничка; културни развој — готово непознат у историји цивилизације; демократија — апсолутна; вођи — непогрешиви визионари, итд. Особито је пуно написано било поводом разних јубилеја из историје СССР-а (Октобарска револуција и др.), када су му посвећивани готово цели бројеви.

Без обзира што је КПЈ била централистичка партија, заснована на принципу демократског централизма, а њена штампа строго усмерена, у њој није било увек јединствених гледишта о свим питањима и у свим временима. То је проистицало како из недовољне обавештености и губљења веза са централним партијским руководством, тако и због различитих погледа на поједина питања. Несагласност је нарочито била изражена у покрајинским гласилима до средине 30-их година, али се дешавало да се и у централним гласилима појаве дисонантни тонови. Тога је било и у штампи југословенских револуционарних организација у Западној Европи. На такве појаве реаговало је партијско руководство инсистирајући да се пропусти и грешке исправе, а убудуће не понављају. После 1937. године, штампу је редовније пратило руководство Партије и редакције „Пролетера“, па су се различити погледи јављали ретко и изузетно.

Илегална штампа је одсликавала целокупну делатност Партије: сви партијски проблеми, гледишта и заблуде, у њој су нашли одраза. Однос према заједничкој држави, тзв. великосрпском угњетавању, националном питању, стварању националних комунистичких партија, Коминтерни, СССР-у, решењу економских проблема, фашизму, социјалдемократији, савезницима у борби, рату и др.

Иако илегална штампа није излазила редовно, иако је имала релативно ниске тираже, била непривлачног изгледа, а уз то неажурно приспевала до читалаца, ипак је имала значајну улогу у развоју и деловању револуционарног покрета у земљи и југословенских револуционарних организација у Европи, па и ван европског континента. Посебно је била значајна њена улога у обнављању и повећавању партијских организација у земљи почетком 30-их година. Илегална штампа је, поред осталог, била једна од основних манифестација отпора режиму и основно средство комуницирања с партијским чланством и радничком класом. Утицала је на обликовање антифашистичке свести; пропагирала нове идеје и изражавала нову политичку и духовну климу.

Као спона између руководства и организација, посредством ње су партијском чланству преношене препоруке, упутства и директиве; подстицане акције радничке класе, у више случајева она је битно утицала на њихов исход. Илегална штампа је служила и за изношење најзначајнијих питања стратегије и тактике КПЈ. Очигледан је њен допринос успешном исходу многих акција међународне солидарности, а значајна је њена улога била у припремама за одбрану земље, за народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију.

Овде би било потребно нешто посебно рећи о садржају „Пролетера“, тог најзначајнијег и најтрајнијег партијског гласила између два светска рата.

Кад се процењује садржај и улога „Пролетера“, увек се морају имати у виду услови у којима је излазио: да је најдуже време издаван ван земље, далеко од стварних догађаја; да редакције нису увек биле комплетне, као и да руководство Партије које је одлучивало о његовом садржају није радило у пуном саставу; да су били отежани услови штампања и да се често морало радити на брзину. Када се томе дода перманентна оскудица финансијских средстава и недовољан број кадрова

за такву врсту посла, онда се може рећи да је издан у изузетно тешким и сложеним околностима. При свему томе, не би требало занемарити да је то био изузетно тежак период за рад Партије, да су се тада рашчишћавали унутарпартијски односи и изграђивали ставови о најбитнијим питањима партијске стратегије и тактике.

Поред извесних превида и погрешних процена догађаја (на пример: тзв. Лички устанак) и запостављања неких значајних тема, велики недостаци „Пролетера” били су и његова агитпроповска терминологија и рогобатни и бомбастични стил. Он обилује тешким и погрдним изразима (крвати, разбојнички и слично), а доста је и оних који нису адекватни (монархофашистичка диктатура, социјалфашисти и др.). Поред тога било је израза који нису сасвим прецизни, међу којима су завојевачка, угњетачка и поробљивачка нација, односно угњетене и експлоатисане нације итд. Ипак се морало ближе одредити да се то односи само на буржоазију, јер у свакој нацији у предратној Југославији било је и експлоататора и експлоатисаних и угњетача и угњетених. На другој страни, кад се нешто хвали (СССР, Стаљин и др.), онда се то велича до граница нестварног, па чак и немогућег. Те крајности и искључивости у закључцима свакако су највећи недостаци „Пролетера”. Може се рећи да се готово сва партијска оптерећења и утицаји огледају у стилу и језику његовог централног гласила. То је и сасвим разумљиво будући да је партијска штампа строго одражавала партијску политику која се темељила на схватањима Коминтерне.

И поред тога, „Пролетер” је одиграо веома значајну улогу у консолидацији Партије, у изградњи партијских гледишта на најбитнија питања њене делатности. У сагледавању сложених односа и друштвено-политичких кретања у Краљевини Југославији, у акцијама међународне солидарности, у изградњи лика комунисте итд. Многе његове процене збивања биле су доста реалне, па је отуда његова информативна и организаторска улога била велика у припремама за одбрану земље и за револуцију. Кад се још има у виду да је то време било пресудно за све југословенске народе, онда је готово незамислив рад КПЈ без таквог илегалног гласила као што је био „Пролетер”. Као директивни орган, он је био смерница за сву осталу партијску штампу и њен најревноснији и најоштрији критичар. Његове оцене имале су снагу закључака највишег партијског руководства и морале су се без колебања прихватити.

Ако наведемо као пример како је писано о тзв. Личком устанку, видећемо да је то у суштини била погрешна процена овог догађаја као социјално-економског покрета. Иначе је ово писање „Пролетера” у публицистици квалификовано као сарадња комуниста и усташа. У том циљу је из контекста само навођен следећи цитат: „Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну. Дужност је свих комунистичких организују и сваког комунисте да тај покрет потпомогну, организацију и предводе.” Међутим, у даљем тексту се каже да у том покрету „знатан утицај играју хрватски фашистички елементи” којима није у интересу „да против великосрпске војно-фашистичке диктатуре развијају један широки масовни покрет” који би се могао окренути и против њих и њихових италијанских господара. Зато се они ограничавају на мање акције и методе индивидуалног терора, а задатак комуниста је да се боре за ширење масовне базе усташког покрета, а против су индивидуално-терористичких метода хрватских фашиста. „Павелић и компанија хтјели би само да измјене форму и мјесто диктатуре српске буржоазије, они би хтјели диктатуру хрватске буржоазије по узору талијанског фашизма”.²

2 *Пролетер*, децембар 1932, 28. Усташки покрет у хрватским крајевима. О томе је објављен и проглас ЦК КПЈ „Проглас усташама у Лици и осталим крајевима (Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије, фонд Коминтерне, 1932/199).

Уистину, ова побуна припремана је у Италији од Павелићевих усташа, од којих је десет преко Задра дошло у Госпић, где је постојала мања усташка организација на челу са А. Артуковићем, са циљем да организују устанак у Лици и Приморју против владајућег режима. Они су ноћу, између 6. и 7. септембра 1932, извршили неуспео напад на жандармеријску станицу у селу Брушанима крај Госпића, али су убрзо похватани, изведени на суд и осуђени.³

Премда конкретних доказа о сарадњи комуниста и усташа у међуратном раздобљу нема, па ни за оне наводне споразуме у робијашници у Сремској Митровици, о чему је такође писано у штампи, чињеница је да су комунисти тражили савезнике у свим покретима који су водили борбу против владајућег режима и радили на рушењу Југославије. Отуда је и било погрешних процена и подршке овим покретима, али треба рећи да је на томе инсистирала Коминтерна. Последице такве политике су у неким случајевима биле врло тешке, а могло би се рећи да су данас катастрофалне.

Ако централно партијско гласило процењујемо као историјски извор са свом критичношћу, онда можемо рећи да би наша данашња сазнања о времену 30-их година, како у земљи тако и у свету, била знатно сиромашнија да није „Пролетера“. Јер, многе догађаје и њихове појединости, а особито атмосферу времена, доста оскудна партијска документа не могу нам пружити. „Пролетер“ одражава дух времена, а огледало је Партије.

Док се донедавно историја Партије писала доста схематски, по већ раније устаљеном методологији и периодизацији, уз прихватање многих оцена и квалификација који су били више политичке природе, а мање научне; данас се, насупрот томе, отишло у другу крајност па се настоји да се све обезвреди и да се износе разне пикантерије, било да су у питању догађаји или личности. То се посебно односи на фељтонистику, публицистику и мемоаристику. Свакако, ни један ни други прилаз не само да нису добри, већ пре свега нису научни. Узроци свему овоме су у последицама које је створио догматски прилаз комунистичком покрету и социјализму као новом друштвено-политичком систему. Несумњиво је да су на то утицали и хеуристички проблеми, али свакако и тзв. табу — теме и слично.

Моја истраживања показују да се, поред осталог, корени данашње кризе и многе појаве (национализам, сепаратизам и др.) налазе заправо у комунистичком покрету међуратног раздобља. Указаћу на то како сам нека питања ја видео обрађујући илегалну штампу.

Прво и незаобилазно питање свакако је национално, али у њему није писала само илегална штампа већ и легална, а постоје и други бројни документи. Зато ћу указати само на неке његове аспекте.

Наиме, познато је да је фамозна Резолуција о националном питању у Југославији, која је истакла потребу развијања Југославије као вештачке версајске империјалистичке творевине и стварања од ње самосталних совјетских република, донета на V конгресу Коминтерне 1924. године. Она је фактички прихваћена тек на IV конгресу КПЈ, новембра 1928, а први пут објављена у „Класној борби“ у јунском броју за 1928. годину. Већ сам тај податак говори да је било отпора овој резолуцији, и да је било потребно да прође четири године да би она била дефинитивно прихваћена у комунистичком покрету Југославије.

Стање у КПЈ, фракцијске сукобе и бољшевизацију Партије можемо пратити кроз часопис „Класна борба“ само комплементарно, имајући у виду не само ауторске и редакцијске чланке већ и низ партијских и Коминтерниних докумената.

3 Годор Стојков, О такозваном Личком устанку 1932, Часопис за савремену повјест, 1970, 2, стр. 167-180.

Највише их је објављено током 1928-1929. године, а то је управо време када су се односи у Партији рашчишћавали, умногоме на иницијативу или боље рећи под притиском Коминтерне. Тада су партијском чланству била доступна многа документа КИ која до тада у партијској периодици нису објављена. Тако је цео јунски број (8) из 1928. био посвећен ставу Коминтерне према југословенском питању. У уводнику овог броја „Коминтерна и југословенско питање” речено је да „сваки члан Комунистичке партије мора да има пуно поверење у међународни генералштаб пролетерске револуције, а вођство Коминтерне, у коме се налазе најбоље снаге разних комунистичких партија” и да „сваки члан Комунистичке партије мора да се покурава одлукама међународних конгреса Коминтерне, решењима Извршног одбора (Егзекутиве) и Президијума Коминтерне”. Даље је саопштено да пет докумената КИ који се објављују у овом броју мора да проучи и суделује у дискусији сваки члан КПЈ, јер они у најкраћем облику приказују развитак Партије и „дају огледало процеса болшевизације у нашој партији”. Поред уводника објављена су следећа документа: Резолуција IV конгреса Коминтерне о југословенском питању (1922); Резолуција V конгреса Коминтерне о националном питању у Југославији (1924) и Резолуција V проширеног пленума Егзекутиве Комунистичке интернационале о југословенском питању (1925); Резолуција Президијума Комунистичке интернационале о југословенском питању (1926), (Отворено писмо) члановима Комунистичке партије Југославије! Егзекутива Комунистичке интернационале (мај 1928); и Резолуција О(бласног) с(екретаријата) за (Загреб) по Отвореном писму ЕК КИ (примљено једногласно на сједници ОС) 12.5.1928.

Овде треба констатовати да је 1928. година била пресудна за комунистички покрет у Југославији, када је он, под притиском Коминтерне, дефинитивно прихватио стаљинистичку верзију болшевизма. Насупрот томе, до сада се у историографији сматрало да је ова година била преломна за КПЈ у позитивном смислу, тј. да су победиле антифракцијске снаге и да су у томе најзначајнију улогу имали Осма мјесна партијска конференција у Загребу и кореферат Јосипа Броза.

Сва ова документа није могуће у овом раду анализирати и коментарисати, али ћемо указати на садржај „Резолуције V конгреса Коминтерне о националном питању у Југославији” (1924), која је прихваћена на IV конгресу КПЈ, новембра 1928. и чији су ставови били важећи у КПЈ све до средине 30-их година. У њој је речено да је Југославија вишенационална држава; да су Срби, Хрвати и Словенци три народа; да је задатак КПЈ да води борбу против националног угњетавања; да национално питање није уставно питање; да борбу против националног угњетавања треба повезати са борбом против реакционарне српске буржоазије, монархије и Видовданског устава; иако се национално питање не може решити борбом за ревизију устава, КПЈ ипак мора да учествује у тој борби; те да национално питање непосредно тангира интересе радних маса. Поред тога у Резолуцији је наглашено да се „општа парола права народа на самоопредељење, који истиче КПЈ, мора изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварања од њих независних република”.

Проблем стварања посебних држава није био тако једноставан, поготово за оне делове земље који су били са мешовитим националним становништвом. Тако у случају стварања посебне хрватске државе, постављало се право српског народа у њој на отцепљење. Хрватски комуниста Ђуро Џвијић противио се схватањима да се проблем српског становништва у том случају у перспективи решава његовим исељавањем или, пак, асимилацијом, односно проглашавањем да „пречански Срби” не припадају српској нацији. Он је таква схватања 1932. осуђивао као шовинистичка и тражио да им се призна право на самоопредељење у Хрватској за

подручја компактно настањено Србима, од Глине до Гламоча и од Прњавора до Плашког.⁴ Такав програм ушао је у програм Групе хрватских националних револуционара, али ни у један од званичних докумената КПЈ. Партија је, у суштини, стриктно следила политику Коминтерне. Буро Цвијић је исто тако одбио да напише чланак о националном и сељачком питању за 19-20. број „Класне борбе” (1933), јер се није слагао са „Тезама ЦК СКЈ о раду међу угњетеним нацијама и помоћи национално-револуционарном покрету”, објављеним у 18. броју из 1932. године. Али је изразио спремност да о томе пише под условом да добије обавештење од Централног комитета да ли се уопште и колико може писати о чињеницама које нису у складу с поменутиим документом.⁵

Збивања у свету, а посебно у комунистичком покрету, одражавала су се и на издавачку политику КПЈ и на писање њене штампе, како илегалне, тако и легалне. Победа нацизма у Немачкој (1933) утицала је на велики заокрет у политици Коминтерне и комунистичком покрету у целини, што је особито дошло до изражаја на VII конгресу КИ (јул-август 1935), када је коначно прихваћена политика народног фронта. КПЈ је идеју о образовању антифашистичког фронта изнела на IV партијској конференцији (1934), али још недовољно дефинисану, која ће се употпуњавати у првој половини 1935. године. На Сплитском пленуму, јуна исте године, јасније је одређена народнофронтовска политика, да би после VII конгреса Коминтерне коначно било прихваћено гледиште да је комунистима главни противник фашизам, који се може победити само удруженим снагама пролетаријата, сељаштва, угњетених народа и других демократски оријентисаним слојевима имао је готово пресудан значај и за промену гледишта КПЈ у погледу решавања националног питања у Југославији. Одбачена је Коминтернина теза да је Југославија вештачка творевина и да је као такву треба разјединити и од ње створити више независних држава. Од тада југословенски комунисти траже решење националног питања у оквиру Југославије као државне целине. Овоме треба додати да је још на IV партијској конференцији потекла идеја о стварању појединих националних партија, која ће добрим делом бити спроведена у живот 1937. године.

У вези са одлукама IV партијске конференције о стварању КП Хрватске и КП Словеније било је више тешкоћа, па и отпора. Због тога је одлагано њихово оснивање, које је првобитно било предвиђено да се реализује у 1935. години. О потреби стварања ових партија у јулско-августовском броју „Пролетера” за 1935. годину објављен је непотписан чланак Благоја Паровића „О стварању КП Хрватске и КП Словеније”. У њему Паровић објашњава да оснивање посебне КП Хрватске и КП Словеније траже радне масе ових народа и да се то чини да би се развила пуна иницијатива ових народа за њихово ослобођење. Истовремено и да се покаже „да српски пролетаријат, радно сељаштво и њихова авангарда КП нема ништа против родне груде и њихове привржености к својој завичају и да нема ништа против њихове ослободилачке борбе него да ту борбу свестрано помаже”.

Објашњавајући зашто се не ствара КП Србије, Паровић истиче да то не траже српске радне масе, јер оне нису национално угњетене и да се питање народног имена не поставља таквом оштрином као код угњетених нација. Друго, ми стварањем КП Хрватске и КП Словеније не идемо на стварање „федералне” партијске

4 Бранислав Глигоријевић, Југословенство између два светска рата, Југословенски историјски часопис, 1986, 1-4, стр. 93.

5 Надежда Јовановић, Класна борба – теоретски часопис КПЈ (1926-34,37), Прилози за историју социјализма 1970, 7, стр. 506-507.

организације нити то значи „партијско цијепање Југославије”. КПЈ се залаже за право самоопредељења угњетених народа али не тражи цепање Југославије по сваку цену. Паровић иде у појединости, па чак објашњава и само име Партија и каже да сам назив КПЈ „не значи признање неке непостојеће ’југословенске’ народности. Он просто означава да наша Партија ради на територији једне државе која се тако назива”.

О питању устројства Партије, Паровић пише да је погрешно схватање да би оснивањем КП Хрватске и КП Словеније КПЈ постала федеративна организација националних партија већ би и даље остала јединствена и централизована са основним организационим принципом бољшевизма — демократским централизмом.

У вези са нестварањем КП Србије, треба рећи да је то, ипак, била грешка југословенских комуниста. Помало је чудно Паровићево образложење да то не траже српске радне масе. Испада као да их је неко питао. За то није било ни елементарних могућности. Уосталом, то питање у историографији још није довољно испитано. Постоји неколико претпоставки зашто тада (средином 30-их година) није одлучено да се створи КП Србије. О томе је највише писано у зборнику радова „Оснивачки конгрес КП Србије”.⁶ Б. Петрановић у „Историји Југославије”, поред осталог, истиче као један од најбитнијих фактора за одлагање стварања КП Србије „везаност КПЈ за Коминтерну, ауторитет Стаљина и узор СКП (б), у чијој организационој структури руска партија није имала статус националне партије, будући везана за СКП(б)”.⁷

Ево неколико речи о тзв. великосрпском хегемонизму и великосрпском угњетавању, са неколико примера како је о томе писала илгална штампа. До 1924. године углавном се говорило о политичкој хегемонији српске буржоазије, али и о економској превласти и хегемонији хрватске и словеначке буржоазије. Касније се све то трпало на плећа српској буржоазији. И не само то, већ се у пропаганди ишло тако далеко да је указивано уопште на Србе као на угњетачку нацију. Поједини српски комунисти су се стидели што потичу из ове нације, па су то чак и прикривали (В. Ђопић, Б. Паровић).

У једној критици децембарско-јануарског броја „Класне борбе” за 1928/29, поред осталог, критикован је чланак Филипа Филиповића „Апсолутна диктатура”. Замерено му је пет ствари. На првом месту што је изнео да је IV конгрес КПЈ предвидео три перспективе: а) победу савеза радника и сељака; б) капитулацију Сељачко-демократске коалиције (СДК); и ц) отворену војну диктатуру. Према оцени критичара, „предвидети три перспективе — значи немати ни једне перспективе”, и, друго, да није тачно да је шести јануар донео истовремено капитулацију СДК и отворену војну диктатуру. Трећа замерка била је то што је у чланку написано да се класни смисао војне диктатуре састоји „у диктатури крупне финансијске буржоазије како српске (Маринковић), тако и хрватске (Шврљуга)”. Према томе, проистиче да нема више хегемоније српске буржоазије, апострофира критичар и каже: „То је сасвим нетачно. Подсећа на погрешну мисао Бошковића (Филиповића) у говору на V конгресу КИ, да од 1918. до 1921. (до Обзане) није постојала у Југославији хегемонија српске буржоазије, јер су у влади учествовали и представници хрватске „буржоазије”. Као четврта омашка истиче се неправилна процена да је „са становишта енглеско-империјалистичког фронта према Совјетској Унији и према Америци, потребна (је) јединствена... Југославије”. Ов-

⁶ Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије, Зборник радова, Београд, 1988.

⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ. 1: *Краљевина Југославије 1914-1941*, Београд, 1988, стр. 222.

де је скренута пажња да се у истој равни не могу посматрати Америка и Совјетски Савез и да је једно европско-амерички антагонизам капиталистичког света и социјалистичке државе – Совјетског Савеза. Пета замерка односила се на парољу „За демократску диктатуру пролетаријата и сељаштва”, дату на крају текста, зато што није доречена и што није сасвим у складу са резолуцијом IV конгреса КПЈ. „Одступање се продужује, до Лењина и од Октобра – ка Каменећу и Стамболијском. Пароле ”за радничко-сељачку власт”, „за радничко сељачку републику” – то су пароле, старе и популарне партијске пароле, одговарају потпуно условима прерастања бурж(оаско) – дем(ократске) револуције у социјалистичку, а парола „за демократску диктатуру пролетаријата и сељаштва – нетачна је – може стварати само забуну”.

О томе како се правила фама о великосрпском угњетавању и терору најбоље сведочи писање једне партијске периодичне публикације, која је излазила у Паризу под насловом „Билтен”, од краја 1931. до почетка 1934. године.

Цео 21. број, од 20. јуна 1933. године, посвећен је европском антифашистичком конгресу, у ствари Конференцији за мир, која је одржана у Паризу, од 4. до 6. јуна 1933, на којој су заједно учествовали и комунисти и социјалисти, а њеним радом руководили писци Анри Барбис и Ромен Ролан. У њему су осим информација дати и изводи из материјала конференције. У материјалу је објављен и говор Матијевића, преставника Групе хрватских националних револуционараца, у којем је жестоко критикован и осуђен режим у Југославији и, поред осталог, изнети готово невероватни подаци: „Несрпски народи, Хрвати, Словенци, Македонци, Црногорци и други брутално се угњетавају и истребљују. Тако је под великосрпским режимом убијено 70.000 Албанаца, на Косову, поклано 10.000 Црногораца, само у Црној Гори попаљено 8.000 сељачких кућа, потучено на десетине хиљада Македонаца, Хрвата, Словенаца, Мађара и других, а стотине хиљада присиљено на исељавање”.

Овове није потребан велики коментар: довољно је рећи да се у раскринкавању тзв. великосрпског режима ишло тако далеко да су саопштавани нетачни и фантастично преувеличани подаци о његовом терору. Када се још има у виду да је то учињено на једном међународном скупу посвећеном миру, онда је јасно да се желело да се међународној јавности пласирају доста произвољне тврдње о тзв. великосрпском угњетавању.

О великосрпском угњетавању, писала је и покрајинска илегална штампа која је излазила у земљи, као што је то учинио „Билтен”, орган ПК КПЈ за Македонију, од 20. јула 1940. године.

Као пример некритичког писања навешћемо напис „Арнаути у Македонији” с поднасловом „Писмо једног Арнаутина”. У њему се најпре констатује да у Македонији живи око милион Арнаута, што није ни приближно тачко. У то време, у Македонији, на Косову и Метохији и другде у земљи било је свеукупно око половина наведене цифре. Потом се каже да су од староседелца Балкана Арнаути „претворени у бесправан и потлачен народ, најнапаћенији народ у Југославији”. Овде се, пре свега, лансира непотврђена и националистичка великоалбанска теза о Албанцима као староседеоцима Балкана илирског порекла. Што се тиче њиховог положаја, он је заиста био врло тежак и бедан, али се није битно разликовао од других народа. То, уосталом, и сам писац чланка каже у његовом наставку: „Опстанак и поредак једне државе треба да буде у складу са народним интересима, јер државу сачињава народ. А ова држава се тога не придржава, јер не само (да) ми Арнаути немамо никаквих права, него их немају ни Македонци, ни Турци, нема их ни сам српски народ. Српски радник и сељак пате се и муче исто као и ми угњетени народи. То показује да данашњи властодршци не воде бригу ни о јед-

ном народу, већ само о себи и својој власти". Ту су и друге чињенице, углавном тачне, о аграрној реформи која је изузетно погодила Албанце, али не само њих, о очајним просветним приликама, о насиљу у разним видовима и др. Али се тешко може поверовати да је тачно и ово: „Убити Арнаутина и не одговарати или бити ослобођен на суду, нормална је појава". Па ваљда би се пре могло рећи да се и то дешавало, а не да је нормално и редовно тако било. Но, кад је у питању обрушавање на владајући режим, најчешће се нису бирале речи нити, пак, водило рачуна о елементарним чињеницама, а камоли о финесама. Фантастичне и произвољне тврдње нису биле реткост у илегалној партијској штампи. Могло би се чак рећи да је то био и њен манир, особито кад је било у питању приказивање владајућег режима у Југославији.

Поједини чланци из покрајинских гласила су тако интонирани да се из њиховог садржаја лако може закључити којој покрајини припадају. У њима су долазили до изражаја и сепаратизми, и аутономаштво, и став према заједничкој држави и друго.

Новосадска „Истина" из децембра 1940. у чланку о националном питању у Војводини, поред приказа националног састава ове покрајине и положаја националних мањина, највише говори о „србијанској" угњетачкој политици. У њему је саопштено и ово: „Србијанска буржоазија покушава да оправда империјалистичку политику угњетавања народа у Војводини само тиме да у Војводини живи релативна већина српског народа. Међутим, она нема права да експлоатише војвођанске народе чак и (ако) би у Војводини живели само Срби, јер Војводина историјски никад нија била србијанска покрајина као што није била ни мађарска иако је била потчињена Мађарима. Упркос томе што је Војводина настањена народима разне националности, она има своју економску повезаност, географску целину и историјску традицију. Када је то тако, што не поричу ни буржоаски теоретичари, онда она припада једино војвођанским народима и само њима".

Један изразито сепаратистички лист, који је излазио у иностранству, у Холандији, од јесени 1932. до пролећа 1933, био је „Словенско делавска-кмечка република". Уређивали су га Алберт Хлебец и Алеш Беблер. Сви покушаји централног партијског руководства да га ставе под контролу ЦК били су неуспешни. Он је у броју 5 од новембра 1932. објавио напис под насловом „Ми нисмо 'Југословени'!" у којем је, поред осталог, речено да се мора учинити крај у терминологији, у употреби „југословенски", јер словеначки радници заједно са хрватских и српским радницима нису југословенски радници, него пролетери из Југославије. (Овде бих скренуо пажњу да су и други револуционарни листови избегавали и ретко употребљавали израз „Југославија" у смислу државне целине, већ су најчешће писали „земље Југославије", „из земаља Југославија и слично"). У броју 6, такође од новембра 1932. године, публикован је прилог под насловом „Нити аутономија, нити Федеративна Југославија! Хоћемо словенско делавско-кмечко републико!"

На другој страни, треба рећи да сепаратизми нису искључиво потицали од локалних партијских руководства, група или појединаца, већ су они најчешће подстицани и од централног партијског руководства, које је, као што је већ речено, у десетогодишњем раздобљу (од 1925. до 1934) било на Коминтернином становишту да Југославију треба разјединити. „Пролетер" је, на пример, у августовском броју за 1933. указао на пропусте словеначког илегалног листа „Речи сигнали". Он је, истичући да је Југославија империјалистичка творевина, негативно оценио и паролу „За совјетску Југославију". „Ми истичемо пароле стварања самосталних радничко-сељачких република у Хрватској, Словенији, Србији,

Македонији, Црној Гори и затим савез тих самосталних република, а не парољу неке јединствене совјетске Југославије”.

Слично мишљење изнето је у писму ЦК КПЈ Покрајинском секретаријату КПЈ за Словенију од 16. јула 1934. године, у коме је речено: „Парољу ’Борба за Совјетску власт’ треба добро објаснити са два гледишта. 1) То није парола ’За Совјетску Југославију’... која је погрешна, јер је данашња Југославија версаљска империјалистичка творевина. Кад буде Совјетска, онда неће бити Југославија, већ радничко сељачке републике Словенија, Хрватска, Србија, Македонија итд, које ће можда, вероватно, скупа са другим балканско подунавским земљама створити један добровољан савез равноправних радничко сељачких република. Правилно ће бити истаћи: ’За уједињену совјетску Словенију’...”⁸

Централно партијско руководство редовно је пратило писање своје штампе и, кад год је сматрало за потребно, упућивало јој критике и давало смернице за писање.

Први број „Хрватске борбе“ од 1. августа 1933. године позитивно је оцењен од стране Партије, али му је замерено да је главну оштрицу своје критике уперео на хрватске националфашисте, а не на главног непријатеља — војно-фашистичку диктатуру „великосрпских властодржаца и њен систем угњетавања хрватског народа”.⁹ Други број је још повољније оцењен, јер су у њему исправљене политичке грешке првог броја.¹⁰ Садржао је углавном краће чланке и вести. Осуђивао је Мачека зато што је „противник револуционарне борбе и противник разбијања версајске Југославије и стварања слободне радничко-сељачке републике Хрватске. Тај циљ хрватског народа постижава се једино свакодневном револуционарном борбом и њеним јачањем и проширењем до народне револуције. Тим путем иду хрватски национални револуционарци!”¹¹

Но, било је чланака који су директно позивали на отцепљење, као што је у „Словенском револуционару” из јуна 1934, у уводнику „1918-1934”, посвећеном 16-годишњици стварања Југославије. У њему је наглашено да великосрпски хегемонисти експлоатишу и угњетавају Словенце, који су током 16 година у заједничкој држави заостајали у сваком погледу — политички, економски и културно. Такође је истакнуто да је словеначки народ у новој држави био обесправљен исто тако као што је био и у Хабзбуршкој монархији. Скренута је пажња да су вођства појединих словеначких странака, и богатији слојеви друштва, уклопили споразум са Београдом. Стога се у уводнику позивају у револуционарну борбу сви “заведени” Словенци, без обзира на страначку припадност, верско опредељење и поглед на свет, да се удруже и организује „словенско народно револуционарно фронто”, сруше великосрпску хегемонистичку диктатуру и остваре свој коначни циљ — „здружитве всех Словенцев Југославије, Италије ин Австрије Словенски делавско-кметчки републики”.

Чак и касније, после 1935, када се Партија позитивно одредила према заједничкој држави, било је написа из којих се види да су поједине групе у Словенији свој опстанак у Југославији виделе само као пролазну фазу до стварања самосталне Словеније. У „Словенском студенту” из маја 1937, објављен је уводник „Словенско прашање” у којем је констатовано да су Словенци самосталан народ који је окупиран од српске војске 1918. године. У њему је постављено и питање: Шта хоће Словенци? И дат одговор да они траже иста права која имају и други народи:

8 А-ЦК СКЈ, КИ 1934/147.

9 Исто, 1933/413, Писмо од 17. VIII 1933.

10 Исто, 1933/432.

11 *Хрватска борба*, 1. IX 1933, 2.

право самоопредељења до отцепљења, уређење државе на бази слободног споразума, словеначки земаљски сабор и словеначку народну владу. Да би то постигао, словеначки народ мора сам постати господар своје будућности и активном борбом доћи до правде и слободе у заједници са целокупним словеначким народом, али и у савезу с другим демократским покретима у Југославији и другде. Заправо је то прави пут словеначког народа, „пот преко автономije Словеније в слободни Југославији до зедињене Словеније”.

У складу с партијском националном политиком, легална и илегална штампа су се исто тако односиле и према стварању Југославије. У првим годинама, легална штампа је позитивно оцењивала настанак заједничке југословенске државе, да би касније осуђивала стварање Југославије као вештачке империјалистичке творевине. Средином 30-их година, као што је већ речено, тај се однос поново мења у прогресивном правцу, па је тако и штампа о томе писала, не мењајући при томе оцену да је Југославија угњетачка држава. Један од ретких, тада већ малобројних илегалних листова, који је обележио 20-годишњицу стварања Југославије, био је „Глас иселеника”. Он је, иначе, излазио у Паризу двојезично — на српскохрватском и словеначком језику, у заједничком или посебним издањима.

Коментар је објављен под насловом „Шта значи 1. децембар 1938? Пред двадесетогодишњицу Југославије” као уводник у броју 21 од 2. новембра 1938. године. У њему је оштро критикован владајући режим у Југославији због сурове експлоатације и националног угњетавања и дата оцена да је свим народима који у њој живе лоше, па и српском народу „у чије се име проводи државна политика у Југославији”. Постављајући питање шта би било кад би се Југославија разјединила и из ње створиле самосталне државе, писац коментара констатује да би самосталност и независност тих малих државица кратко трајала и да би оне убрзо постале „робовима и плијеном моћних сусједа”. „Већ то нам говори да је како за Словенце тако и за Хрвате, а тако и за Србе, једини спас у заједничкој држави. Када Југославија не би била створена прије двадесет година ми би је морали хитно данас стварати и све силе уложити да у ту заједницу дођу и наша браћа Бугари, па да се створи моћна Југославија. То је разлог да ми треба да прославимо двадесетогодишњицу Југославије јер славећи је, ми цијелом свијету говоримо да хоћемо да будемо сједињени, слободни и независни.”

Овом уводнику није потребан коментар, мада треба рећи да се у њему осим Словенаца, Хрвата и Срба други народи не помињу, а уз то се заговара и стара идеја уједињења са Бугарском, што је било сасвим нереално.

Популаризација прве земље социјализма у Југословенском комунистичком покрету у периоду између два светска рата, сматрала се делом свакодневне борбе радничке класе и манифестацијом њеног интернационализма. Совјетска Русија је била узор за све револуционарне снаге, а на њено друштвено уређење гледало се као на властиту перспективу. Стога је и у легалној и илегалној комунистичкој штампи о Совјетском Савезу увек писано афирмативно, било да је реч о друштвено-политичком уређењу или о привредном и културном развоју. Нису се штеделе речи хвале, па и дивљења и увек с циљем да се прикаже предност совјетског социјалистичког система над капиталистичким. Готово у свим бројевима илегалне комунистичке штампе, посебно у централним и покрајинским гласилима, било је по неколико прилога о СССР-у, а каткад су му посвећивани цели бројеви. И у другим чланцима, који се нису директно односили на СССР, навођени су примери из совјетског друштвено-политичког живота, цитирани совјетски аутори, истицана улога совјетских руководилаца и др. Ово питање, свакако, не можемо исцрпити овом приликом, па ћу указати на само неке моменте.

Друштвено-политичком систему, привредном и културном развоју СССР-а такође је посвећена знатна пажња на страницама илегалне штампе. Совјетски систем се приказује као узоран у сваком погледу, чији привредни развитак иде гигантским корацима напред и у коме је култура на завидној висини. Уочљиво је да се не штеде похвалне речи, да се величају поједини совјетски успеси, да се о свему говори у суперлативу, итд. Сама формулација већине наслова чланака и коментара најбоље сведочи о томе. Ево неких примера из „Пролетера“: „Уништење неписмености у СССР“ (јануар 1931); „Успјеси победоносног пролетаријата“ (мај 1931); СССР — једина држава са огромним буџетским вишком“ (фебруар-март 1935); „Грандиозни успеси социјалистичке индустрије“ (април-мај 1935); „Стални пораст благостања радника у СССР“ (Исто); „Снага црвене војске“ (јул-август 1935); „Неисцрпне могућности за свршене студенте високих школа“ (Исто); „Нај-демократскији избори на свету“ (децембар 1937) и др.

Процењујући успехе у развоју Совјетског Савеза и указујући на предности социјалистичког система у упореднику „Лењинизам побеђује“, у фебруарском броју „Пролетера“ за 1933. годину, се каже: „Такав процват народног господарства, какав смо виђели у Совјетском Савезу, немогуће је уопће замислити под капитализмом. Док је производња у капиталистичким земљама бачен за 30-40 година унатраг, дотле је производња у СССР порасла за 334 посто према предратној...“ И тако се ређају подаци и више компарације са капиталистичким државама у свим доменима друштвеног, привредног и културног живота. Оваквих и сличних написа је било више, који су често доношени у рубрици „Вијести из СССР“. Чланак Милана Горкића „Пред трећом пјатилетком“, из августовског броја „Пролетера“ за 1937. годину, пун је оваквих података. У њему су, поред осталог, вршена нека поређења и са Југославијом, као што је на пример, механизација пољопривреде у СССР-у, која има 400 000 трактора, док Југославија располаже са 500 000 ралица и плугова, итд.

Све мере совјетске владе и одлуке СКП(б), међу којима су и познати Стаљинови судски процеси, „Пролетер“ правда и приказује као обрачуне с класним непријатељем, страним агентима и шпијунима. Све се то прихвата без сумњи и било каквих ограда. Примера ради, наводимо један наслов: „Троцкистичко-зиновјевски фашистички бандити пред народним судом у Москви”,¹² који је тако интониран да му коментар није ни потребан. И у низу других чланака било је речи о процесима у Москви. У њима су се они правдали на све могуће начине. М. Горкић у чланку „О бољшевичкој непомирљивости”¹³ покушао је да докаже да нису тачке оптужбе да се суди у првом реду старим бољшевицима, те да ти процеси нису нанели штете угледу Совјетског Савеза. Напротив, они јачају његов углед у очима радних људи, раскринкавају ратне хушкаче, упозоравају пролетаријат капиталистичких земаља да се чувају троцкиста итд. И. Чолаковић (П.В.) у чланку „Бољшевичка неустрашивост и начелност”¹⁴ коментаришући Стаљинов реферат на пленуму СКП(б) о недостацима партијског рада и мерама за ликвидацију троцкистичких и других дволичњака, поред осталог, пише да ће се из реферата „учити покољења револуционара бољшевичкој начелности и неустрашивости у самокритици, бољшевичкој вјештини руководства масама у борби против отворених и замаскираних непријатеља народа”.

Од совјетске литературе, у партијској штампи посебно је препоручивана „Историја СКП(б)”. После првог совјетског издања из 1938. године, она је преведе-

12 *Пролетер*, октобар 1936, 7. Као аутор чланка наведен је Лончарић.

13 Исто, фебруар 1937.

14 Исто, мај 1937.

на на српскохрватски и словеначки језик и у 1939. години објављена у три издања: на српскохрватском — ћирилицом и латиницом — и на словеначком језику. За мајски број „Пролетера“ 1939, сам генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито написао је веома афирмативан приказ, у коме као посебну врлину „Историје“ истиче Стаљинову непосредну сарадњу на њеном писању. Тито такође указује да је њоме КПЈ добила најјаче теоријско оружје. Препоручујући је партијском чланству, Тито у закључном делу приказа пише: „Хисторију СКС(б) мора да изучи сваки члан Партије. Сваки руководиоца комуниста мора добро изучити хисторију СКС(б) ако хоће да буде добар руководиоца особито у данашњим тешким приликама. С изучавањем хисторије СКС(б) ствара се код човјека све више жеља за изучавањем марксизма-лењинизма. С изучавањем хисторије СКС(б) овладаће наши кадрови болшевизмом, постаће добри руководиоци и организатори, постаће достојни тога имена“.

Кад су у питању вођи совјетске Партије и државе, пре свега Лењин и Стаљин, ни ту разумљиво нема никаквих ограда, ни објективних и реалних оцена. Стаљин се убрја као равноправни четврти класик марксизма, а каткад и глорификује, па му се придаје и већи значај него Лењину. У „Пролетеру“ није објављен ниједан чланак ни Маркса ни Енгелса ни Лењина, већ само неколико Стаљинових радова, углавном говора. Исто тако, много је више прилога посвећено Стаљину него осталима. Његово име у регистру имена „Пролетера“ јавља се 190 пута, док се Лењиново помиње 163 пута. Истовремено Стаљин је најцитиранији аутор у текстовима „Пролетера“. Илустрације ради, навешћу како се у коментару „Лењин и Стаљин“, јануарско-фебруарског броја за 1940. годину „Пролетера“ раскривају напади непријатеља који шире гласине „да Стаљин не иде по путу Лењина“. У њему се прво цитирају следеће речи Димитрова: „Чиме се може објаснити бескрајна снага Стаљиновог утицаја? Зашто је он толико поштован и вољен од радног народа? Зато, јер они знају да Стаљин не познаје никакве друге интересе, сем заштите интереса потлаченог и патничког човјечанства, да за њега не постоји други живот сем живота који је посвећен добробити радног народа“. А на крају аутор уводника закључује: „Зар дакле могу лаж и клевета срушити ту вјеру кад се пред очима тих милиона расцветало Совјетски Савез — земља благостања и несаломљиве снаге, под руководством Стаљина, када је међународни раднички покрет у савезу са свим угњетенима постигао огромне успјехе и налази се у предвечерју посљедњег обрачуна са капитализмом — управо зато јер га је водила мудра Стаљинова мисао“.

Како објаснити овакво безрезервно и некритичко прихватање и подржавање свега онога што се догађало у СССР-у од стране комунистичког покрета у Југославији, па и у свету. Да ли је то било и колико погрешно и штетно? Наде које је пружао СССР у могућност афирмисања једног новог праведнијег и хуманијег друштва, уливале су не малу снагу комунистичком покрету. На тим надама се инспирисало и стварало борбено језгро способно да се ангажује у политичкој и друштвеној борби, што је било од посебног значаја када се у Европи појавио агресивни фашизам. Но, ту се ипак јавља дилема: да ли се у то време могло и смело критички односити према првој земљи социјализма и њеним вођама, особито у време познатих Стаљинових чистки? Да ли су се морале прихватити све те квалификације о људима и догађајима, да ли се могла избећи коминтерновска терминологија и да ли је баш она морала бити доминантна? Са данашњег степена сазнања то би се без дилеме могло оценити као погрешно. Међутим, одмах се поставља ново питање: шта би се десило да није поступљено тако? Шта би било са КПЈ и радничким покретом у целини, да ли би било револуције? Овде треба имати у виду и чињеницу да је КПЈ само секција Коминтерне и да је била обавез-

на да извршава и поштује њене одлуке. За такве оцене није било довољно истраживање и анализирање само штампе и публицистике већ је потребно целовито сагледавање времена и процеса. Али, треба рачунати и на друге чиниоце који су утицали на револуционарно расположење маса, као што је богата, слободарска и револуционарна традиција југословенских народа, која се показала и у појединим акцијама међународне солидарности (шпански грађански рат, Чехословачка и др.)

Свакако, не би требало занемарити ни чињеницу да је КПЈ материјално зависила од Коминтерне, односно СССР-а. Без те новчане помоћи не само да се не би могло издржавати партијско руководство већ, што је још важније, не би било могућности ни за пропаганду ни за издавање листова, часописа и билтена. Та помоћ није била мала, јер када је она обустављена, средином 1937. године, прекинуто је и издавање централног органа „Пролетера“ читавих 15 месеца.¹⁵

Документација показује да су покушаји да се друкчије пише, особито о улози Стаљина у развоју совјетске партије и државе, најоштрије осуђени, јер у партијском руководству о томе, чини се, није било дилема.

На другој страни, ако се прихвати да је партијско руководство с аспекта револуционарног покрета у Југославији правилно поступило што је подржавало све оно што је долазило из СССР-а, а сада је већ познато колико је то било погрешно.

Ту се јавља и дилема да ли се могао заузети неки компромисан став, па да се нешто прећути, да се бар избегне апологетика и глорификација. Или се заиста у све то безрезервно веровало. У том случају, била је то велика заблуда.

Да су превеликом идолопоклонству према СССР-у и његовим вођама пружани извесни отпори, сведочи поједина партијска документа. Путем преписке, вођена је у лето 1934. године занимљива полемика између Месног комитета Загреба и ЦК СКЈ. Наиме, МК је предлагао ЦК да се у „Пролетеру“ не диже превише култ Стаљина већ СКП(б).

Претходно речено најбоље потврђују поједине критике у вези с писањем о СССР-у. Веома занимљива расправа вођена је у лето 1934. између ЦК КПЈ и Месног комитета Загреба. Окосница спора био је предлог Месног комитета да се у централном гласилу не диже превише култ Стаљина већ СКП(б).

Одговарајући на нападе ЦК КПЈ, у писму Месног комитета Загреба о томе се каже: „Вашу оптужбу да смо насјели неким интелектуално-троцкистичким провокаторима против стаљиниста најогорченије одбијамо од себе. Таква подметања од стране ЦК и питамо, другови, шта је њих руководило или чиме смо ми дали повода за такве оптужбе од стране ЦК. Ми не знамо или је то злонамјерно или ради неупућености од стране ЦК или неразумјевања наших мисли. Ми се апсолутно слажемо са радом и линијом друга Стаљина, и сватко тко се усуди против њега или против његовог досадашњег рада да води харингу, ми смо спремни да га одмах ликвидирамо, са свим средствима. И ми се слажемо да је Стаљинов говор једно од најбољих средстава за агитацију и пропаганду, јер су његови говори утјеловљење рада и тактике ВКП(б) и Коминтерне у правцу заштитиња интереса и циљева широких слојева радног народа, а исто тако и борбе против бурж(оаског) друштв(еног) система. Разумљиво је да када говори Стаљин, да се може писати да је то говорила партија. Али када се узме да смо ми колективисте, а не индивидуалисте и да ми признајемо рад појединца, а особито оних који највише донашају за опћу ствар, али ми морамо да и њихов рад запостављамо пред колективним радом тј. радом колектива. Исто тако не разумијемо како то ЦК нејасно

15 Више о финансирању штампе видети: М. Весовић, н.д, стр. 44-48.

каже, као да је Стаљин истоветан са пар(тијом) и да је појам Стаљина нераздвојив од појма пар (тије). Вође и фирере истиче фашизам, Мусолини, Хитлер итд, али ми треба да првенствено истичемо парт(ију) и кад истичемо парт(ију) самим тим истичемо и оног појединца, који највише доприноси за опћу ствар. У овој м(јесној) парт(ијској) организацији уопће се не спомиње Троцки и његов штетан рад. Али другови са таквим вашим наступом могли би када би то дошло до чланства који је мање свестан и до таквих дискусија које би неминовно имале лоших посљедица за парт (ију). ЦК је могао то на други начин да објасни а не дигнути отпузбу против МК”.¹⁶

Опсежну критику јануарско-фебруарског броја „Пролетера” из 1940. године, у писменој форми, упутио је руководству Партије Младен Чалдаровић, у којој је посебно апострофирао уводник „Лењин и Стаљин” и дао низ критичких опаски на чланке: „У борбу против концентрационих логора!”, „Земаљско саветовање”, „Империјалистички рат”, „Стање у Партији” и „Покушај велике преваре народа”. Но, критичар је највише анализирао поменути уводник примерен органу авангарде радничке класе. Фразе, голе констатације, неадекватни термини, наивности главне су замјерке уводнику. Он наводи да „ни једном читатељу партије није вероватно никад пало на памет да је друг Стаљин глуп — тим више је сувишно понављати да је он мудар. Оваквим подвлачењем неће се моћи појачати значење друга Стаљина за међународни пролетаријат. Он остаје много више важан за совјетски пролетаријат на власти, док међународни пролетаријат за сада води лењински мисао, мисао револуције”.

Констатација да радници и угњетени знају да су Лењин и Стаљин „у епохи империјализма и последње борбе двају свјетова — једно, као што су били Маркс и Енгелс, (...) да је КИ заједничка творевина Лењина и Стаљина као што је I интернационала била творевина Маркса и Енгелса” — оцењена је као невероватна, јер они то управо у огромној већини не знају. „Врховни орган наше Партије требало би да нас учи разликовати жеље од стварности, а не да нам и сам наше заједничке жеље приказује као стварност и то још сасвим неуверљиво”.

Критикована је и употреба појединих израза, као што су „совјетски народ” уместо народи, јер се на тај начин наводно пружа прилика непријатељима да комунистима приписују „нови унитаризам”. Такође је скренута пажња на неадекватну и несразумљиву терминологију („монолитно јединство”, на пример) или на неке неприкладне, па чак и неумесне термине („други”) и на пречесто „намјерно” употребљивање имена Лењина и Стаљина.

Оцену Другог светског рата да је империјалистички, изречену у чланку „Империјалистички рат”, критичар је овако прокоментарисао: „Овај рат је исто толико импер(ијалистички) колико би био и онај јучерашњи. Да смо по линији одбране земље дошли у ратно стање с Њемачком прије годину дана, исто би толико бранили позиције енгл(еских) лордова и франц(уских) банкара као и евентуално данас-сутра. Разлика је у томе: што би се и ми прије годину дана свјесно ставили на страну једног од имп(еријалистичких) блокова (франц.-енг.) зато јер је центар реакције био на другом имп(еријалистичком) блоку (њем.) и што је то значило ставити се на страну СССР-а — а данас послје Совј(етско) — Њем(ачког) пакта центар реакције је у енгл(еско) — франц(уском) блоку и ми се нашом пропагандом за неутралност, за добре трговинске односе с Њем(ачком) стварно стављамо на страну Њем(ачке) као и СССР-а и не дамо се увући у блок реакције енгл(еско)

¹⁶ А-ЦК СКЈ, КИ, 1935/4, И*вештај Јанка (Едуарда Кунштека) за ЦК КПЈ, 4. И 1935. (потписано са Едгар).

– франц(уске). Зато, најмање је ствар објашњења ако се напише само то да је данашњи рат империјалистички”.

Чалдаровић даље пише да је септембарски проглас ЦК КПЈ из 1939. године, у вези с почетком Другог светског рата, изазвао реакцију и код пријатеља радничке класе и унео извесну пометњу, особито код оних који су били мобилисани и кретали се према граници, јер је био кратак и декларативан, а по садржини супротан ранијим ставовима. Он истиче да готово нико није био припремљен на овакву промену, а само два-три месеца раније они који су говорили о евентуалном совјетско-немачком зближењу проглашавани су за троцкисте и непријатеље СССР-а. „На овом се примјеру види да ће једино слободна критика и дискусија слободних људи створити од нас борце који ће бити приправни на све промјене, јер ће познавати научну аргументацију јер ће посједовати марксистичку перспективу и оријентацију – а не фразе декларативног прогласа. То треба да се нагласи у ”Пролетеру””.

И, на крају, као општа примедба на јануарско-фебруарски двоброј „Пролетера” из 1940. године, речено је „’Пролетер’ као орган нашег највишег форума треба да нам пружи марксистичко дијалектичко схваћање свих проблема и акционих задатака, како би могли мислити и радити пуни партијског духа. Зато је потребно што више мисли, анализа и доказа, а што мање готових констатација, поткријепљених осјећајним изразима. Много више елана пружа и интелектуалцу и раднику јасно становиште, него сви љутити термини свадљивог жаргона (штеточина, бандит, кукавица, тип.”¹⁷

На ову Чалдаровићеву критику „Пролетера” реаговао је генерални секретар КПЈ Јосип Броз у чланку „За чистоту и бољшевиизацију Партије”, објављеном у априлско-мајском броју „Пролетера” за 1940, рекавши: „Недавно је неки Ч. написао критику ’Пролетера’ и околио се против тога што се уздиже нашег великог учитеља и вођу међународног пролетаријата друга Стаљина. Тај спис врви троцкистичким гледиштима. Овом приликом треба нагласити да партијски чланови нису довољно енергично поступили и јавно раскринкали тога типа”.¹⁸ Убрзо потом, у јуну 1940, Чалдаровић је искључен из чланства КПЈ због ове критике.

У својој пропаганди комунистичка штампа је нападајући владајући режим кад кад износила непроверење или преувеличане податке (о терору тзв. велико-српске буржоазије у појединим крајевима земље, на пример) и на тај начин пружала тамнију слику постојећег стања од стварног. На другој страни, популаризујући прву земљу социјализма, ишла је у другу крајност и приказивала идеализовано совјетско друштво као најпрогресивније и најхуманије, глорификовала његове вође итд. Стога се у коришћењу илегалне штампе као историјског извора мора бити врло критичан. Уосталом, кад је у питању страначка штампа, увек се мора имати у виду да је она средство за ширење идеологије своје странке, њеног програма и да служи за остварење њених циљева, да се посредством ње врши агитација и пропаганда, па јој у том смислу и треба прилазити са резервом.

Коришћењем илегалне комунистичке штампе као историјског извора може се закључити да су корени данашњег национализма и сепаратизма били и у комунистичком покрету међуратне Југославије, што би се исто тако могло рећи и за порекло савремене србобобије и схватања да су Срби били експлоататорска и угњетачка нација.

¹⁷ Исто, ЦК КПЈ, 1940/28. Документ је прекуцан на три стране под насловом „Примједбе” и није потписан, али сам утврдио да је његов аутор Младен Чалдаровић.

¹⁸ Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, том V, Београд, 1978, стр. 82.

У сваком случају, илегална штампа је врло значајан историјски извор не само у историји комунистичког и радничког покрета, већ и за историју Југославије између два светска рата. Данашња наша сазнања о томе, без овог историјског врела и сведочанства свога времена, била би много сиромашнија.

РЕЗИМЕ

Како је Комунистичка партија Југославије била забрањена 1921. године, то су југословенски комунисти илигално издавали листове, часописе и билтене све до априлског рата 1941. године. У том периоду, у земљи и иностранству, издато је око 170 наслова илегалне периодике.

С обзиром да је илегална штампа служила као средство за комуницирање са партијским чланством, да је била спона између руководства и базе радничког покрета, да је служила за преношење инструкција и директива, то је њена улога у раду Партије била готово незаменљива. Због тога што је у овим листовима објављено много партијских докумената они се могу користити као примарни историјски извори.

Илегална штампа одсликавала је целокупну делатност Партије: у њој су се одражавали сви партијски проблеми, гледишта и заблуде. Однос према заједничкој држави, тзв. великосрпском угњетавању, националном питању, стварању националних комунистичких партија, Комитерни, СССР-у, решењу економских проблема, фашизму, социјалдемократији, савезницима у борби, рату и др.

Иако илегална штампа није излазила редовно, иако је имала релативно ниске тираже, била непривлачног изгледа и неажурно приспевала до читалаца, ова штампа је играла значајну улогу у развоју и деловању револуционарних покрета у земљи и југословенских револуционарних организација у Европи, па и ван европског континента. Посебно је била значајна њена улога у обнављању и повећавању партијских организација у земљи почетком 30-их година.

Ова штампа је била спона између руководства и базе. Посредством ње су партијском чланству преношене препоруке, упутства и директиве; подстицане акције радничке класе, а често је она утицала и на њихов исход.

На страницама илегалне штампе изношена су и најзначајнија питања стратегије и тактике КПЈ. Видан је њен допринос успешном исходу многих акција међународне солидарности, а значајна је била њена улога и у припремама за одбрану земље, за народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију.

На основу илегалне комунистичке штампе као историјског извора може се закључити да су корени данашњег национализма и сепаратизма били и у комунистичком покрету међуратне Југославије. То исто се може рећи и за порекло савремене србофобије и схватања да су Срби били експлоататорска и угњетачка нација.

Илегална штампа је је врло значајан извор не само за историју комунистичког и радничког покрета, већ и за историју Југославије између два рата. Данашња наша сазнања о том периоду без овог историјског врела била би много сиромашнија.

SUMMARY

Illegal Press of the Yugoslav Communist Party as Historical Recourse

After the Communist Party of Yugoslavia had been banned in 1921, the communists continued publishing the newspapers, magazines and bulletins until the April war in 1941. About 170 titles were published in that period.

The outstanding place that the illegal press holds is due to its irreplaceable role as the means of communication between the leadership and the workers' movement the way for delivery of instructions and directions. A great number of party documents were published in it which gives it the position of primary historic source.

The illegal press reflected the party problems as well as its attitude towards Yugoslavia as a common state, Serbian chauvinism, the national question, the formation of the national communist parties, the Comintern, the USSR, economical problems, fascism, socialdemocracy, allies, etc.

Although the illegal press was not published regularly and had a rather low circulation, its importance lies in the development of the revolutionary country and Europe, and even out of the continent. Its special role in the 30' was in restoration and linking the party branches within the country.

In different cases it acted as the link between the leadership and the basic organizations carrying out the messages and directions for them, encouraging the actions of the working class.

The illegal press was often used for promotion of the strategies of the Yugoslav Communist Party. It contributed greatly to the successful outcome of the actions of the international solidarity. It played a special role in preparation for the defence of the country, people's liberation war and the socialist revolution.

Using the illegal communist press as a historic source we can trace some of the roots of the present day nationalism and separatism in the Yugoslav communist movement between the two wars, as well as the origin of the serbophobia and the idea that the Serbs were the nation of exploiters and oppressors.

The illegal press holds an irreplaceable position not only in the history of the Communist and working class movement but in the history of Yugoslavia between the two wars. Without its testimony our comprehension of the period would be much poorer.